

Fortner

Poslije prve pauze drugog dana procesa, 6. veljače 1947. godine, nakon Lohra u vijećnicu je uveden i drugooptuženi — Johann Hans Fortner. Samo je godinu dana stariji od Lohra (rođen je 20. studenog 1884. u Zweibrückenu), ali se jedva drži na nogama, oronuo, starački siv u licu, zamućenih očiju. Od Lohra je imao zvjezdicu manje kad je, 1944, penzioniran, a u Jugoslaviju je 1941. stigao kao general-major. Ne bi se reklo daje to bila neka blistava vojnička karijera. Nikad nije komandovao snagama većim od divizije. Sud će pokušati utvrditi navode optužnice: da je komandovao s mnogo sklonosti za zločin.

Dr Vuko Gozze Gučetić rukom je pokazao prvooptuženom da sjedne. Kad je i Fortner htio sjesti, zadržan je: treba da se utvrdi njegov odnos prema optužnici. Fortner ne osjeća baš nikakvu krivicu. »Iz četiri razloga«, kaže, i moli da te razloge navede.

Dr Gozze Gučetić odobrava, ali moli da ne dulji.

Fortner je uistinu vojnički sažet:

— Prvo. Cijela optužnica je zasnovana na pretpostavkama koje ne odgovaraju činjenicama. Primjer: tvrdnja da su mi ustaše bili podređeni i u sudskim i u disciplinskim pitanjima. Nisu. Drugo. Gdje god sam se nalazio, radio sam na smirivanju pučanstva, na izmirivanju nastalih suprotnosti, koje su, u Nezavisnoj državi Hrvatskoj, kao i na čitavom Balkanu, vrlo velike. To možete vidjeti po mojim postupcima u Banjoj Luci i u Sarajevu, gdje sam bio čitavu godinu. Treće. Pripisuje mi se niz prekršaja, kvalificiranih kao zločin mojih jedinica, a ja sam za to

saznao tek sada. Četvrto. Sa zarobljenicima sam redovno postupao pošteno i humano. U toku dvije godine nijednog od vaših ljudi nisam poslao na sud.

Fortner je bio zadovoljan svojim izlaganjem. Htjede se okrenuti Löhru da vidi njegovu reakciju, ali odustade, jer predsjednik je počeo ispitivati:

— Bili ste aktivni oficir?

— Da. Od 1903. godine. Te godine sam postao zastavnik. Dvije godine kasnije — poručnik.

Dok odgovara, Fortner se nervozno okreće oko sebe. Bole ga noge. Lice mu se znoji.

— Kad ste došli u Jugoslaviju?

— Krajem ožujka 1941. godine — tiho kaže, a onda povisuje ustreptali glas: — Molio bih da povremeno mogu sjesti. Prije tri dana sam došao iz bolnice i još nisam sasvim izliječen.

— Sjedite — odobrio je predsjednik vijeća. — Nego, neće biti da ste došli u ožujku. Tada ste postali komandant 718. divizije, a u Jugoslaviju ste, valjda, došli kad je počeo rat, u travnju. Je li tako?

— Da. Zabunio sam se.

— Gdje je 718. divizija osnovana?

— U Zell am Seeu u Austriji — Fortner je 718. divizijom komandovao od 3. svibnja 1941. godine.

— Kad je Jugoslavija okupirana, 718. divizija prebačena je u Jugoslaviju?

— Da!

— Kao okupacijska jedinica?

— Da. Sa svoja dva pješadijska puka — 738. i 750.

— Tko su bili komandanti pukova?

— Schuschnig u 738, pukovnik Schuschnig, a potpukovnik Meyszner u 750. puku. Štab 738. puka je bio u Sarajevu, a 750. puka u Sremskoj Mitrovici.

— A vaš štab?

— U Banjoj Luci.

— Prema tome, bataljoni su bili dislocirani...

— Po Bosni i Srijemu. Jedan bataljon je bio u Zagrebu.

— Koliko dugo je vaša divizija bila posadna divila u Bosni i Srijemu?

— Do mog odlaska.

— Do?

— Do kraja ožujka 1943. godine. — Fortner je, zapravo, otišao 14. ožujka 1943. godine.

— Je li za sve to vrijeme vaša divizija držala cijeli navedeni teritorij, ili su se događale neke promjene?

— Mogao bih najprije reći raspored bataljona...

— To nije važno.

— Jedan bataljon je bio premješten u Zvornik...

— Pustite to. Ja ću vas podsjetiti: nije li početkom 1942. stvorena komanda istočne Bosne?

— Da. " "

— A Bosna je podijeljena na istočnu i zapadnu?

— Da, to je učinjeno. Bataljon iz Zagreba je prebačen u Višegrad.

— Jeste li vi početkom siječnja 1942. godine postavljeni za komandanta istočne Bosne? Pod vašom komandom je teritorij između Save na sjeveru, Bosne na zapadu i Drine na istoku?

— To je točno. Samo se ne mogu sjetiti kad se to dogodilo. Mislim da je bilo kasnije.

— Koliko ste bili komandant istočne Bosne?

— Ne znam početak. Po mom sjećanju postavljen sam tek u ljeto 1942. Prošlo je šest godina, teško bih do detalja sve pamtio.

— Podsjetit ću vas. Evo dokumenta od 18. veljače 1942. godine. Dopis je upućen opunomoćenom generalu u Srbiji. — Dr Gučetić ne kaže da je ovom dokumentu prethodio sporazum sklopljen u Zagrebu između generala Badera i predstavnika Pavelićeve vlade 23. siječnja 1942. godine. — Molim da se optuženom prevede: »1. Istočna Bosna, s granicama: na sjeveru Sava i Bosna, na zapadu Bosna, na jugu demarkaciona linija prema Italiji, na istoku Drina, ostaje do daljnjeg operacijsko područje pod komandom opunomoćenog generala u Srbiji. 2. Komanda se prenosi na komandanta 718. pješadijske divizije general-majora Fortnera. Mjesto štaba divizije: Sarajevo...«

Dakle, optuženi, to nije moglo biti u ljeto 1942, nego svakako prije 18. veljače 1942.

— Ne. To je samo naređenje za premještaj štaba iz Banje Luke u Sarajevo. Ali to nije imenovanje mene za komandanta istočne Bosne.

Generali Bader, Glaise-Horstenau i Kasche rješavali su s Pavelićem pitanja nadležnosti i komandovanja u NDH na sastanku 23. siječnja 1942. godine. Njemački opunomoćeni general u Srbiji Paul Bader je — ocjenjujući tešku situaciju u istočnoj Bosni — ustvrdio da je potrebno »da se to područje, do daljnjeg, proglasi operacijskim područjem i da se tu, pod njegovim rukovodstvom, postavi jedan njemački vojni komandant. Kao komandant dolazi u obzir komandant 718. divizije general-major Fortner«. Ako trupe NDH ostanu na tome području, »bit će potčinjene njemačkom vojnom komandantu«, a to također »važi i za hrvatsku policiju i oružnike, kao i za provizornu civilnu upravu«. Budući da je »u kratkoj diskusiji vođa države izjasnio suglasnost s izloženim prijedlogom opunomoćenog generala«, dogovoreno je da »komandant 718. divizije general-major Fortner, pod komandom opunomoćenog komandanta u Srbiji, dobiva izvršnu vlast. Civilna uprava u svim pitanjima koja dodiruju vojno pravo naređivanja treba da radi po direktivama vojnog komandanta.«

Fortner tvrdoglavo niječe svaku činjenicu, ali će se njegovo samopouzdanje postupno sasvim otopiti. Kad smišlja odgovor, gleda u Lohra, ali Löhrova je glava pognuta, teška, s bradom na upalim prsima.

— Upitajte optuženog — dr Gozze Gučetić se obraća prevodiocu: — Funkcije i dužnosti, namijenjene njemu kao komandantu 718. divizije, odgovaraju naslovu komandanta istočne Bosne?

— Ne — kategoričan je Fortner, a morao bi pamtiti da mu je u istočnoj Bosni povjerena i vojna i civilna vlast: »Komandantu 718. divizije pada u dužnost zadatak«, utvrđeno je 23. siječnja 1942. godine, »da se, u odnosu na raspoloživa sredstva, a u vezi s

njemačkim generalom u Zagrebu i hrvatskom vladom, stara za uspostavljanje mira i reda u zemlji.«

Sud pokušava utvrditi: da li su optuženom Fortneru u istočnoj Bosni bile podređene samo njemačke, ili i domobranske i ustaške jedinice, kao i jedinice domobranske milicije?

— Ako sam dobro shvatio, optuženi to poriče? — kaže dr Gozze Gučetić s izrazom lica onih ljudi koji se primoravaju da ne prasnu.

— Mi se još ne razumijemo, gospodine predsjedniče. Vidite, najprije sam sa svojim štabom premješten u Sarajevo. A tek u ljeto 1942. naređeno je da preuzmem komandu istočne Bosne. Tek tada su mi na tom području podređene ustaše, domobrani, naša žandarmerija i žandarmerija Nezavisne Hrvatske.

— Sve su vam te snage, znači, ipak podređene?

— Tek u ljeto — neki ozbiljan razlog, očito, upućuje Fortnera da izbjegne odgovornost odlučujućeg komandanta u istočnoj Bosni od kraja siječnja do ljeta 1942. godine. Uzaludno je Gučetićevo inzistiranje na tada dostupnom dokumentu od 18. veljače 1942: »Komanda se prenosi na komandanta 718...«

— Bilo je ljeto — uporan je Fortner.

Pokazan mu je dokument. Sliježe ramenima:

— To je samo za premještaj moga štaba u Sarajevo...

A, zapravo, od 24. siječnja 1942. godine »komandantu njemačke 718. divizije potčinjavaju se svi dijelovi njemačkih i hrvatskih jedinica u istočnoj Bosni«, kaže se u ustaško-njemačkom sporazumu što je potpisan kod Pavelića 23. siječnja 1942. godine. Narednog dana Fortneru je iz Baderovog štaba poslano naređenje da izvrši »čišćenje oblasti Ozren« pri čemu će i »komanda 3. domobranske divizije biti potčinjena komandantu 718. divizije general-majoru Fortneru«. Konačno, i zapovjednik Jugoistoka je početkom 1942. godine dao do znanja svojim i kvislinškim komandama da komandant njemačkih snaga »raspolaze svim snagama na svom području.«

— Ustaše i domobrani su vam formalno potčinjeni?

— Za operativne zadatke. U borbi.

— Znači, ne samo formalna potčinjenost, kao ranije, nego i faktička podređenost?

— Ali samo za izvršenje operativnih zadataka. Važno mi je naglasiti: samo za operativne svrhe. Na tome se bazira optužnica. Moram to objasniti.

— Prigovarajući optužnici, kažete da vam ustaše i domobrani nisu disciplinski podređeni?

— Ni sudski, ni disciplinski, ni ekonomski.

— Imamo, optuženi, ovdje jedno pismo njemačkog poslanstva upućeno Lorkoviću, Pavelićevom ministru vanjskih poslova. Točka c: po odluci poglavnika sve ustaške trupe u operativnom području istočne Bosne stajat će pod komandom pukovnika Francetića — zapravo Francetić je tada potpukovnik — a trupe će biti upotrebljene po naređenju generala Fortnera. Točka d: poglavnik se složio da general Fortner, kao najviši zapovjednik na operativnom području, ima ujedno i prerogative najvišeg predstavnika suda i nad trupama podređenim generalu Lukiću i nad trupama pukovnika Francetića. Dakle, jesu li vam ustaške i domobranske jedinice i sudski potčinjene? ; -

— To ne odgovara činjenicama.

— Ali tu je naređenje. ,

— Ja to nikad nisam dobio.

— Dobro, optuženi. Samo mora vam biti jasno da je ovim dokumentom pobijen vaš prvi pricipijelni prigovor optužnici.

Fortner je ustao, a onda s bolnom grimasom na licu naglo sjeo:

— To nije. Ne i ne! Mogu navesti jedan specijalan slučaj. Molim da mi se dopusti da se o ovome kasnije izjasnim.

— Slušajte, optuženi, sud će, to je, zar ne, logično, prije povjerovati jednom onovremenom dokumentu, posebno dokumentu koji potpisuje odgovorno lice kao što je bio SA general Kasche, nego vašim sadašnjim izjavama. Ujedno, imamo o tome i druge dokumente, one koje je potpisao komandant Srbije general Bader.

— Bader s ovim nema veze. Molim da se zapisnički utvrdi —

protestirao je — da se meni ne vjeruje kad kažem kako se ustaše nikad nisu nalazile pod mojom jurisdikcijom!

General Paul Bader sa svime što se u ono vrijeme događa u Srbiji, Vojvodini, Hrvatskoj i Bosni ima i suviše veze, sve je to »operacijska zona pod komandom opunomoćenog komandanta u Srbiji«, to jest pod komandom generala Badera. A što se tiče istočne Bosne, Bader, Glaise i Kasche su 23. siječnja s Pavelićem utvrdili da se tamo »komanda prenosi na komandanta 718. divizije«. Što se pak tiče ustaša i domobrana i njihove podređenosti Fortneru, evo nekoliko dokumenata:

- Službena zabilješka o razgovorima njemačkih i ustaških predstavnika u Sarajevu 19. i 20. travnja 1942: »General von Glaise: na osnovi svojeg razgovora s poglavnikom i maršalom Kvaternikom potvrđuje da general Fortner sam raspoláže hrvatskim snagama. Po jasno izraženom mišljenju poglavnika, u istočnoj Bosni pravo naređivanja imaju samo general Bader (prenesena prava na Fortnera) u stvarima vojne prirode, i specijalni opunomoćenik hrvatske vlade (dr Aleksandar) Benak u stvarima političke prirode. Iz Zagreba mogu se tim dvjema instancama davati samo sugestije.«

- Izvještaj generala Badera o operaciji »Trio-Rogatica« od 4. svibnja 1942. godine: »Borbena vrijednost 718. divizije bila je poznata... Afirmirala se iskustvom« — Fortner će reći: »Izgleda da se nije postupalo uvijek s jednakom oštrinom!« — »Pod njemačkom komandom hrvatsko je ljudstvo ipak pokazalo pozitivne rezultate, a bataljon ustaške milicije pod komandom 32-godišnjeg potpukovnika Francetića bio je (od Fortnera) naznačen kao odlučna i disciplinirana jedinica.«

- Naređenje komandanta Jugoistoka od 20. svibnja 1942. godine: »Istočna Bosna: Produžiti smirivanje istim načelima kao što je bilo naređeno od komandanta oružanih snaga na Jugoistoku 19. ožujka 1942. godine ('Upotrebiti sva sredstva koja mogu dovesti do uspjeha... Pohvatane ustanike, po pravilu, vješati ili strijeljati. Njihovo pogubljenje može se odložiti samo za kratko vrijeme ako je to potrebno radi ispitivanja.')... Za smirivanje istočne Bosne ostaje i nadalje 718. divizija kao i sve njoj

do sada potčinjene hrvatske snage koje su bile upotrebljene u istočnoj Bosni.«

Sud je želio da Fortner kaže: koje je akcije vodio u Bosni?

— Bila je akcija na Kozari, ne sjećam se kad.

— Vaša prva akcija?

— Prva veća.

— A na Kozari je kasnije izvedena još jedna akcija?

— Da, 1942. To je bila akcija odmazde.

— A ona prva, pod vašom komandom, to nije bila odmazda?

— Ne, nikako.

— Da li se u toj akciji prema zarobljenicima postupalo po propisima međunarodnog prava?

— Svakako.

— Zarobljenici nisu ubijani?

— Baš obratno. Ja sam na to imao pravo, ali nisam ih ubijao.

A imao sam baš po međunarodnim propisima pravo da prema njima postupim po kratkom postupku: strijeljanje...

— U slučaju da ih smatrate frantirerima?

— Pa svi su bili civili, bez ikakvih oznaka.

— Jesu li javno nosili oružje?

— Ne.

— Jesu li imali petokrake na kapama?

— Bacali bi ih kad su zarobljavani.

— Jesu li imali jedinstvenu komandu?

— To ja ne mogu tvrditi ni utvrditi.

— Sad smo spominjali pretpostavke od kojih je barem jedna dovoljna, po Haškim konvencijama, da jedinice dobiju status regularnih trupa.

— Ako nema ni jedne od tih pretpostavki, onda se ne radi o regularnoj vojsci. A nije bilo ...

— Ako su date sve pretpostavke?

— Onda je, svakako, riječ o regularnoj vojsci. Ali oni uopće nisu bili priznati od Anglo-Amerikanaca. Priznanje je uslijedilo tek krajem 1943. godine.

— Nigdje ne piše da Haška konvencija traži priznanje Anglo-Amerikanaca. Kakve to veze ima s regularnošću trupa?

— Ali ima zajednička oznaka, to traži Haška konvencija.

— Zar to nije zvijezda petokraka, crvena petokraka! Nego, manimo se praznog razgovora. Odgovorite: kako je bilo s civilnim stanovništvom? Jesu li vaše trupe poštovale živote i imovinu civila?

— Da!

— Uvijek?

— Da — kategoričan je Fortner, i čini se da ga, s grimasom pritajenog bola na staračkom licu, uopće ne zanima što dr Gozze Gučetić uzima neke listove sa stola i maše njima:

— Pročitat ću optuženom neke iskaze svjedoka: da vidi kako je na Kozari poštovao živote i imovinu civila... — Prevodilac žustro prenosi Fortneru sadržaj iskaza svjedoka Nikole Radonjića o neprijateljskoj ofenzivi na Kozari u listopadu 1941. godine. Kozaru su napadali Nijemci, djelomično konjičke jedinice, i manje snage ustaša. Radonjić, borac 2. kozaračkog odreda, zna da su Nijemci uhvatili sedam ranjenih partizana, svi su bili iz sela Čatrnja i Bistrica. Uхваćene ranjenike Nijemci su strijeljali. Svjedok zna da su strijeljali i Stoju Radman, njenu kćerku i dvogodišnje unuče zato što su u Stojinoj kući zatečena četiri ranjena partizana. U selu Vrbaška partizani su, odbacivši njemačke trupe, našli 30 ubijenih mještana: »Bila su to uglavnom djeca i starci, oni koji ispred Nijemaca nisu stigli izbjeći...« U selu Bistrica ista njemačka jedinica je zapalila više kuća. Đorđa Vujića su zaklali, pa bacili u zapaljenu kuću. Svjedok zna da je tada ubijen i Rajko Vilić s jednim starcem od 70 godina, zaklan je dvadeset dvogodišnji Aleksa Vujić i njegova supruga Radosava, strijeljane su Kosara Agić i njena tetka Persa. U Miloševom Brdu uhvatili su oko 80 omladinaca i sve ih strijeljali u vodi Jablanici. Kad je jedinica svjedoka Radonjića prelazila Vrbas, iz rijeke je izvađeno utopljeno četvorogodišnje dijete... Svjedok je tom prilikom saznao da su Nijemci zapalili Lužane i Hutovo i da su u Lužanima ubijeni starci Danilo i Luka Marić. Svjedok je naveo i nekoliko slučajeva silovanja u selu Tuijaci...

Fortnerovo lice ništa ne odaje.

Predsjednik vijeća nastavlja s čitanjem. Prevodilac sažeto prevodi iskaz svjedoka Milovana Šiljegovića. U potoku Jablanici kod sela Jablanica Nijemci su strijeljali 164 civila; prethodno su ih žicom vezali. Svjedok je vidio mnoge unakažene leševe. Njemačka kolona, koja je nastupala od Prijedora preko Palančišta, ubijala je sve na koga bi naišla. Naročito je mnogo ljudi ubijeno u selima Garovci i Baltina Jaruga. U selima Magolci i Beljanci uhvatili su sedamdeset i četvoro žitelja i sve strijeljali. U Beljancima su silovali petnaest djevojaka. U Jelovcu su samo u porodici Bokan ubili dvadeset muških. Svjedok tvrdi da je u oktobarskoj ofenzivi 718. divizija zapalila više od tisuću zgrada.

Fortner smireno traži:

— Želim da se u vezi s navedenim izjasnim... — i trenutak kasnije, kad mu je dopušteno da govori, početak će objašnjavati da je sve to učinjeno kasnije, za vrijeme jedne akcije u ožujku 1942. godine.

— U ožujku 1942. godine bilo je još mnogo gorih stvari. Svjedoci su precizni: oni govore o listopadu 1942.

— U listopadu toga nije bilo. Drugo je ono u ožujku, kad su na teren izišli i Pavelić, i Kvaternik...

— Narod onoga kraja zna razlikovati kad je bila prva, a kad druga akcija odmazde. Osim toga, optuženi, druga akcija je bila takvih razmjera, s toliko trupa, njemačkih, mađarskih i ustaških, da se to ne može brkati s akcijom vaše divizije. Nema tu zabune.

Zabuna je bila samo utoliko što se govori o ofenzivi u ožujku, a ofenziva na Kozari je bila u lipnju i srpnju 1942. godine.

— Ipak, uvjeren sam da je posrijedi zabuna. Uostalom, meni nije dana nikakva karta, a ja se ovako napamet ne mogu sjetiti gdje sam bio prije pet godina, jer sam drugi dio rata proveo u Njemačkoj.

— Ovo što je navedeno u iskazima svjedoka: smatrate li da su to ratni zločini?

— Bili bi da je točno.

— Biste li se smatrali odgovornim da su vama potčinjene jedinice izvršile navedene zločine?

— Da, ako bi mi to bilo tada poznato. **Nastojao bih tada** da to svim sredstvima spriječim.

— A što ako ste upravo vi to naredili?

— To je nemoguće.

Dr Gozze Gučetić upozorava prevodioca:

— Objasnite optuženom da je dužan govoriti istinu.

— Potpuno sam siguran, znam što sam radio...

Jedinice pod Fortnerovom komandom sudjelovale su u jesen 1941. godine u tri navrata u »čišćenju« Kozare i područja oko Banje Luke. Najveća akcija je vođena od 29. listopada do 9. studenog: 718. divizija u suradnji sa zaštitnim bataljonom i vrlo slabim domobranskim snagama. Početkom prosinca »čišćenje« je provedeno »17 kilometara zapadno od Banje Luke, u rajonu banjolučkih uređaja za vodu.«

Glaise-Horstenau je 14. prosinca 1941. godine pisao komandantu oružanih snaga na Jugoistoku protestirajući protiv ustaških nasilja u »akciji čišćenja planine Kozare u suradnji s nekoliko njemačkih bataljona«. Ustaše su izvijestili, piše Horstenau »da je na njihovom odsjeku bilo 600 'poginulih' protivnika, a da su pri tome zaplijenili samo nekoliko pušaka i da su imali svega dva ranjena«. Horstenau, dakako, znade da su »protivnici« nenaoružani seljaci: »ljudi izvučeni iz sela«. Međutim, nisu tada na Kozari zločin počinile samo ustaške jedinice. Glavninu snaga sačinjavale su njemačke trupe — dijelovi 718. pješadijske divizije i 369. legionarski puk. Tada je pod Fortnerovom komandom protiv 2. partizanskog odreda nastupala i domobranska vojska — 5. i 11. pješadijski puk. U toj su operaciji Nijemci i ustaše ubili više od 200 seljaka, među kojima je bilo i žena i djece.

— Osim akcije na Kozari, koje su još akcije čišćenja poduzimale trupe pod vašom komandom?

— Bila je jedna oko Ozrena...

— Je li optuženi bio kod Prijedora?

— Jedan bataljon bio je opkoljen u Prijedoru i divizija je morala da ga oslobađa.

— Kada?

— U veljači 1942.

;

— Kako su se tada vaše jedinice ponašale u području Prijedora?

— Besprijeckorno; dakako; koliko ja znam.

— Dobro, de, kad je tako, onda da vam pročitam izjavu Boška Bazarice. Svjedok kaže da je vaša vojska tada palila sve na što je naišla, a mnoge ljude je ubila. Svjedok zna da je u Dvorištu ubijen jedan četrdesetogodišnjak iz porodice Bjelajac, a u Muratima Isak Buzma i Dmitar Mikan. U tim selima neki ljudi su zapaljeni u svojim kućama. Sva stoka je opljačkana... Zatim su čitani iskazi Milke Rodić, Milke Janoš i Laze Nekije: kako je u selima Jutrogošta i Gradina zapaljeno 45 kuća, Ratko Dragonja zaklan, a Mile Oljača, šezdesetogodišnjak iz Jutrogošta, bačen je u zapaljenu kuću. Sedamdeset petogodišnji Ilija Rodić je strijeljan na kućnom pragu. Rade Rodić, Iva Rodić i Mara Rodić strijeljani su zajedno. Mijo Tica je živ zapaljen u kući. Izvan sela su uhvaćeni u zbjegu i strijeljani Risto Borić, Rade Suzić i Božo Goronja. Svjedoci Vlado Grujičić, Dušan Trkulja i Milenko Burazer izjavljuju o zločinu u selu Međuvođe, gdje su Nijemci, izvlačeći blokirani bataljon iz Prijedora, u veljači 1942. godine, ubili, »mrevareći ih na sve načine«, Slavka Krnjčića, Nikolu Jajičina, Silvanu Jajičin, Milu Mijatovića, Miloša Milanovića, Nikolu Jatinovića, Savana Berikožu, Martu Berikožu i Gaju Aćimović. Zapalili su 50 kuća. Svjedoci Ljuban Bačić, Dušan Čulić, Julka Čurčija, Radoš Milenković, Milka Bujanović i Janko Radulović iskazuju o zločinu u selu Agincima: ubijeni su svi koji su uhvaćeni: Rade Vatroš, Milisav Nikolić, Đorđe Mršić, Stojan Bakić, Gajo Radovanović, Mile Dakić, Dušan Milanković; u Blaškovcima: Rade Šipka, Đoko Pajić, Stoja Milenković, Smilja Sirić, Ostoja Stokić, Lazo Simić, Rade Čurčija, Mile Čurčija, Milan Pekić, Simo Mućan, Stevo Jakić i Mica Dragićević. Svjedoci Rade Trubar i Milan Bursać iskazuju o sličnim zločinima. ...

— Što kaže optuženi Fortner na iskaze ovih svjedoka?

— Isključeno je da bi to mogao učiniti neki njemački vojnik. Možda ustaša...

— Ali svjedoci dobro razlikuju njemačke vojnike od ustaša.

Jedan od svjedoka jasno kaže: njemački **vojn**ik je oteo majci dijete od 4 mjeseca i bacio ga u vodu.

— Nemoguće!

— Optuženi možda misli da se **takav postupak protivi prirodi** njemačkog vojnika?

— Da, upravo tako.

— Nije li to presmiona tvrdnja. Tä za **vrijeme ovoga rata** Nijemci su žarili i palili diljem sve Evrope.

— Htio bih nešto o tome...

— O čemu to, optuženi?

— O ovim grozotama. Sjećam se jednog mjesta...

— Kojeg mjesta, optuženi?

— Da, to je bilo kod Aginaca — desetak kilometara južno od Dubice, uz cestu prema Prijedoru. Tu je nađen jedan kapetan i još pet-šest ubijenih njemačkih vojnika, uši im odrezane, oči izvađene. To zna svećenik moje divizije. Molim da taj svećenik bude pozvan za svjedoka, zove se Knelbe, mogao bi ga naći kardinal Veinhobe iz Münchena.

— Želi li optuženi, navodeći slučaj toga kapetana, što nije nemoguće, ustvrditi da to opravdava zločine njemačkih vojnika?

— Ne, ali moram vam reći da čak ni nakon slučaja u Agincima nisam naredio da se provedu mjere za odmazdu.

— Jeste li vi svojim jedinicama izdavali naređenja za ubijanje civilnog stanovništva.

— To bi značilo da sam narod proganjao, a to nisam.

Dr Gozze Gučetić se okrenuo prevodiocu:

— Još jednom upozorite optuženog: bilo bi za njega nezgodno, nezgodno za njemačkog general-majora, da se utvrdi kako laže.

— Da, bilo bi nezgodno — miran je Fortner.

— No, da vidimo druge akcije...

— Ja bih da se izjasnim o jednom slučaju s Romanije?

— Ima li to veze s pitanjem?

— To se tiče ustaša, riječ je o grozotama ustaša.

— Vi ste optuženi zbog zločina počinjenih od Nijemaca, ali i svih drugih vaših potčinjenih. Ustanovljeno je da su vam i ustaše

potčinjene. Rekao bih da je besmisleno da sami sebe optužite iznoseći zvjerstva trupa koje su vam operacijski, disciplinski i sudski bile podređene.

— Ipak, molim da se unese u zapisnik...

Tada je već bilo 14 sati. Pretres je prekinut. Sutradan, trećeg dana procesa, 7. veljače 1947. godine, optuženi Lohr i Fortner su u vijećnicu uvedeni u 8.15 sati. Dr Gozze Gučetić obojici dopušta da sjede. Fortner kaže da mu je dobro, da mu je mnogo bolje nego jučer:

— Mogu stajati.

Fortner je pred sud izišao s dojmom da je zamisao njegove obrane izvanredna. Tek što mu je predsjednik vijeća dao riječ, ustvrdio je:

— Ono naređenje nikad nije provedeno. Ono: da ja preuzimam svu komandu nad ustašama i domobranima. Meni su te jedinice bile samo operativno podređene. Sudski i disciplinski nikada. Zato hoću da iznesem događaj s Romanije.

— Izvolite.

— Moja mi je feldžandarmerija javila da je ustaški zastavnik Proban, s još dvojicom ustaša, ubio i grozno unakazio dvije žene, Srпкиnje. Svug trojicu sam stavio u zaštitni zatvor. O tome sam obavijestio generala Badera u Beogradu i generala Glaise Horstenaau u Zagrebu. Tražio sam da hrvatske vlasti osude trojicu ustaša. Kako ništa nisam postigao dopisivanjem, otišao sam u Zagreb. Konačno sam uspio da se oformi sudska komisija, koja je u Sarajevu vodila istragu protiv Probanu. Ta komisija — Pavelićev pukovnik i još neki oficiri — osudila je Probanu na smrt. Osuda je i izvršena.

— Vama je više konveniralo da ih stavite pod sud NDH, a mogli ste, kao vrhovni sudski šef, da ih stavite i pod njemački vojni sud.

— Volio bih da pozovete kao svjedoka ratnog gradonačelnika Sarajeva Muftića i ondašnjeg direktora muzeja u Sarajevu Petrovića.

— Ako ustreba. Nego, optuženi, da vi niste imali sva prava jedinog komandujućeg čovjeka, kako biste na teritoriju NDH

mogli uhapsiti oficire NDH? Bi li jedan general NDH usudio uhapsiti njemačkog oficira?

— Nisam ih smjestio u pravi zatvor, već samo u zaštitni. Da ne pobjegnju.

— Pustimo to. To s optužbom nije u vezi. Optuženi ste za zločine u akcijama na Kozari i u selima između Prijedora i Dubice?

— Htio sam pokazati da meni ustaše u sudskom pogledu nisu bili potčinjeni.

Opet se Fortner izvlači, a sud, čini se, nema pri ruci relevantne dokumente. Što li bi rekao da mu je bilo pročitati onaj dio dogovora između generala Badera i Horstenaua s Pavelićem i Kvaternikom, gdje se kaže:

»Komandant 718. divizije general-major Fortner... dobiva izvršnu vlast u istočnoj Bosni. Čitava uprava ima... da radi po direktivama vojnog komandanta... Hrvatska vojska, kao i policija, oružnici i ustaše potčinjavaju se vojnom komandantu i rade po njegovim direktivama.«

O tome kako je Fortner u istočnoj Bosni komandovao ustašama Jure Francetića (pet bataljona takozvane Crne legije) ima vrlo mnogo dokumenata. U svakoj Fortnerovoj zapovijedi za operacije u istočnoj Bosni utvrđuju se i zadaci »ustaške grupe potpukovnika Francetića«. Badera je u nekoliko navrata obavijestio da je »ustaška milicija potpukovnika Francetića odlučna i dobro disciplinirana jedinica«. Što se tiče oslanjanja na ustaše, koji su, inače, bili i u njemačkoj komandi ozloglašeni kao koljači, u istočnoj Bosni, upravo pod utjecajem Fortnera, bilo je to objašnjeno činjenicom da su: trenutno upućeni na njih jer nedostaju druge snage«. I Fortner i Bader su za Francetića govorili i pisali da je »nacionalni heroj« i da je »dobar komandant«. Činjenica da je Francetić u svakom pogledu u istočnoj Bosni bio pod Fortnerovom komandom uočljiva je i u podatku da je Fortner u lipnju 1942. godine naredio da se razoruža i zatvori kompletna četa Francetićeve Crne legije. Komandantu Jugoistoka je objašnjeno:

»Jedna četa ustaške legije Francetića, koja se istakla u operacijama u istočnoj Bosni, morala je biti razoružana, a pripadnici te čete uhapšeni, jer je ta četa nečuvenim zvjerstvima ponovno natjerala stanovništvo u šume...«

U Solunu, na savjetovanju kod komandanta Jugoistoka, 21. svibnja utvrđeno je da su »jedina garancija za smirivanje istočne Bosne: prisustvo njemačkih trupa i njemačke upravne mjere. Osim toga, sve hrvatske vojne i policijske snage, uključujući i ustaše, potčinjene su njemačkoj komandi, jer se samo tako mogu isključiti suprotnosti Hrvata, Srba i Muslimana.«

Mogao je, dakle, Fortner, kad je htio, kažnjavati i ustaše!

Ali dr Gozze Gučetić ga ujutro 7. ožujka ne ispituje o tome: želi znati odnos optuženog prema zločinima njemačkih trupa na Kozari, kako u listopadu 1941. tako i između 18. i 28. veljače 1942. godine.

— Nisam bio obaviješten o tim zločinima, inače bih počinioce proganjao.

— Dok je optuženi bio komandant istočne Bosne, bila je u dva navrata vođena akcija protiv oslobođenog Jajca.

— Prije toga, ako dozvolite, družo predsjedniče — javio se vojni tužilac — imao bih nešto pitati u vezi s pređenom temom. Čini se da optuženi rado prebacuje zločine na ustaše. Ali su, vidimo to iz njegovog vlastitog naređenja, ustaše bile njemu podređene. Da pročitam, družo predsjedniče?

Dr Gučetić je izmijenio dvije-tri riječi s drom Fridrihom Davidom. Dozvoljava čitanje dokumenta. Potpukovnik Ostrić čita dopis zapovjedništva 2. domobranskog područja: u tom dopisu je navedeno naređenje komandujućeg generala (Fortnera) 718. pješadijske divizije.

— Ta zapovijed, potpisana od Fortnera, glasi: »Kao opunomoćeni predstavnik izvršne vlasti naređujem njemačkim zapovjednicima mjesta i uporišta, za sve njemačke i hrvatske postrojbe vojske, domobranstva, ustaša, redarstva i policije... Podređenost ustaša i domobrana nije samo taktička, nego i stegovna, sudbena i u pogledu nadzora nad vršenjem službe...« To ste vi potpisali, optuženi.

Predsjednik je htio znati:

— Što kažete na to?

— Optuženi taj dokument ima. Dan mu je — kaže tužilac. Fortner je izgubio jutarnju odlučnost:

— Hrvatska vlada je nastojala da se ne petljamo u njenu nezavisnost. Baš to dokazuje slučaj Proban. Morao sam osobno putovati u Zagreb.

— Ali, optuženi, ovdje je dokument. Tu jasno piše da su njemačkim zapovjednicima mjesta i uporišta podređeni ustaše i ostali. Očito je, to sami pišete u svom naređenju, da su ustaško-domobranske jedinice, kao i žandarmerija, podređeni u svemu tim njemačkim komandantima mjesta i uporišta, a tim više i njemačkom komandantu divizije.

— Ja sam bar u deset navrata prijavljivao Zagrebu izgrede ustaša.

— Dobro. To o nadležnosti smo rasvijetlili. Prelazimo na akcije protiv Jajca.

— Bile su dvije. Mislim u ljeto.

— Možda u rujnu 1942?

— Rujan, moguće.

— Dvije akcije redom? s

— Dvije, da.

— Jesu li u tim akcijama vršeni zločini?

— Ne. — Ali sjetio se kako je prethodno pobijeno, pa naglo objašnjava: — Dakako, koliko ja znam.

— Paljene kuće, ubijani civili, djeca?

— Bilo je spaljenih kuća. Ne znam jesu li civili ubijani.

— Kako se postupalo sa zarobljenicima?

— Sve zarobljenike sam skupljao. Dok se moj štab nalazio sjeverno od Jajca, zarobljenike sam slao u Banju Luku. Kad sam bio istočno, slao sam ih u Aleksandrovu kasarnu u Sarajevu. Humano sam postupao s njima. Oni preko 60 godina puštani su kućama, i mlađi od 17 godina.

— Svjedoci tvrde drugo. Evo, Milan Jokić iz sela Natpolje, (12 km jugozapadno od Jajca): U Natpolju su Nijemci ubili oko 100 lica; petnaestoro ljudi je ugušeno u vreloj vodi. Komandant

feldžandarmerije je bio kapetan Neumann, vama neposredno potčinjen. — Neumann je komandirao 2. četom 501. bataljona vojne žandarmerije. — Drugi svjedoci (Miroljub Sakan, Luka Jekić, Branko Sakan i Rade Marjanac) govore o drugim zločinima... — Predsjednik čita dugu listu ubijenih; stravične slike, kao i u već navedenim opisima zločina na Kozari. Zatim se obraća Fortneru:

— Vidite li, optuženi: poslije svake akcije vaših trupa ostaju leševi i zgarišta?

— Strogo sam zabranjivao spaljivanje kuća i razaranje sela. To bi samo povećavalo broj onih u šumi.

Nitko se nije sjetio (ili nije bilo dokumenta?) da generala Fortnera podsjeti na njegov proglas »Stanovnicima istočne Bosne« uoči zime 1942. godine. Opomena toga proglasa je bila nedvosmislena: ustanici, odmah kućama, ili uzmite na znanje da »borba s velikonjemačkom vojskom neće završiti samo vašim vojničkim porazom, nego i uništenjem vašeg naroda!«

— Vi kažete da ste zabranjivali ubojstva, ispade, paljevine, a vidimo — eto Kozare, eto Prijedora, eto Jajca — da se zločini stalno ponavljaju. Kako to da su činjenice suprotne vašim navodnim naređenjima? Nisu li ta naređenja zahtijevala ubojstva i palež? Prisjetite se, optuženi. Znam, prošlo je pet godina, ali valjda se ipak sjećate.

— Ja ne mogu naređivati ubojstva. Jasno, ako se vodi borba uz učešće artiljerije, onda je lako zapaliti kuće slamatih krovova.

— Jeste li sudjelovali u operaciji »Weiss?«

— Samo na početku.

— Gdje je bila vaša divizija?

— Dijelovi su bili u Sarajevu. Nadiremo preko Ivan-Sedla prema Konjicu. Čelo je stiglo neznatno dalje od Konjica. Tada sam smijenjen.

— Jeste li posjetili jedinice u Konjicu?

— Bio sam tamo.

— Tko se, rame uz rame, borio s njemačkim trupama?

— S druge strane su došli Talijani.

— I nitko drugi?

— Četnici su nam se **ponudili**
— Jesu li se borili?
— U početku nisu.
— Recite, konačno, jesu li ili nisu bili s vama?
— Dok sam ja bio tamo, stajali su, doduše, iza nas, ali još nisu sudjelovali u borbi.

— Iza vaših prvih borbenih linija, razoružani?
— Nismo iz razoružali. Tražili su još oružja da se bore protiv partizana.

— Optuženi Lohr je izjavio da je u 4. i 5. ofenzivi trebalo likvidirati i četnike i da Nijemci nisu četnicima dozvoljavali sudjelovanje u borbama, štoviše: da su Nijemci četnike razoružavali. Rekao je: kad mu je jedan talijanski general ponudio suradnju četnika umjesto talijanskih trupa, on je, Lohr, izjavio da se — po Führerovom naređenju — ima pucati na svakoga tko nastupa na talijanskom dijelu fronta bez talijanske uniforme.

Lohr: Da, to sam izjavio! — O tome je opširno govorio u istražnom postupku.

— Fortner drugačije govori. — Škrto se osmjehuje dr Gučetić.

— To je izniman slučaj. Sjećam se toga slučaja.

— A sjećate li se da su se za vrijeme »Weiss II« duž neretljanske obale rame uz rame s Nijemcima borili i Talijani i četnici?

— Drugdje nisu.

— A tamo, duž obale Neretve?

— Ne duž obale.

— Jesu li se tamo borili?

— U prostoru Neretve, da.

— Zajedno s Nijemcima i Talijanima?

— Konjic je bio opkoljen od partizana.

— Kako to može biti u skladu s vašom izjavom da Nijemci nisu surađivali s četnicima, već su ih razoružavali?

— Dozvolite da rastumačim. Mislim da sam to rekao u prvom saslušanju.

— Da?

— U široj okolini Konjica došlo je do kritične situacije.

Partizani, koji su nastupali sjeverno od Prozora, dobili su prevlast. U tom prostoru bili su četnici, Nijemci i Talijani, i svi su bačeni na otvoren prostor, mislim prema Jablanici. Prozor je bio utvrđen od Talijana. I onda su se zajedno branili od partizana i nisu mogli unutra, opkoljeni, da se međusobno tuku. Ta suradnja je imala dug epilog. Trebalo je čitav slučaj rastumačiti Führern...

— Optuženi Fortner, još nismo čuli: što kažete za zločine svojih trupa?

— Imam samo jedan odgovor: kad sam nešto saznao o zločinima, počinioce sam kažnjavao. Naravno, nisam mogao progoniti počinioce zločina za koje nisam znao.

— Jeste li, možda, za vrijeme »Weiss I« izdali neko naređenje o ubijanju.

— Ne!

— Kad ste, poslije borbe za Konjic, smijenjeni, jeste li otišli u Njemačku?

— Da. I više se nisam vraćao ovamo.

Suci David i Radovanović htjeli su nešto više znati o Fortnerovoj diviziji i o njenom sastavu (80 posto Austrijanaca). Zatim je dr David optuženog ispitivao o nekim akcijama u Srijemu 1942. godine. Onda je opet zapodjenut razgovor o borbi za Konjic, koji su partizani pokušavali osloboditi od 19. do 26. veljače 1942. godine, da bi otvorili izlaz Centralnoj bolnici na drugu obalu Neretve.

Dr David: Je li vas obišao Lohr u Konjicu?

— Da, početkom veljače, ili krajem siječnja.

— Zašto je dolazio k vama?

— Kao što starješine dolaze običi vojsku.

— O čemu ste razgovarali?

— Više se ne sjećam.

— O borbi protiv partizana, o raspoloženju naroda...

— O tome se svakako govorilo. Ali pojedinosti ne pamtim.

— Možda vam je tada rečeno da Lohr partizane smatra regularnom vojskom?

— Ne mogu se sjetiti. U svakom slučaju, ja sam prema njima

postupao kao da su regularna vojska. Nisu bili regularna vojska, ali ja sam postupao kao da jesu.

O tome kako je postupao, odnosno kako je trebalo da postupa general Fortner, odredio je Lohr slijedeći Hitlerove upute. Löhrove stavove iznesene na konferenciji u Beogradu 30. prosinca 1942. general Lütters je pretvorio u naređenje od 7. siječnja 1943. godine:

»Razvoj situacije u hrvatskom prostoru nalaže... da se još jednom razjasne komandni odnosi.

1. Rejoni 714. i 718. divizije su operativna područja... Nosioći cjelokupne vlasti na njihovim područjima su general-potpukovnik Fortner i general-major Reihert...

2. Sve hrvatske oružane jedinice na prostoru označenom pod brojem 1. potčinjene su njemačkim divizijama. Hrvatskim ustanovama će se, prema mogućnostima, prepustiti izvjesna odgovornost...

3. Zbog potrebe čišćenja hrvatskih oružanih snaga, popunu i reorganizaciju vršiti energično...

4. Prema stanovništvu imaju se primjenjivati rigorozne mjere:

a) muško stanovništvo od 15 do 50 godina u nepouzdanim područjima treba prikupiti u sabirne logore...;

b) partizani, i oni za koje se sumnja da su partizani, kao i civili u čijim stanovima se pronađe oružje i municija, imaju se odmah, bez formalnog saslušanja, strijeljati, odnosno objesiti, a njihove kuće spaliti...«

Fortnera ne pitaju o tome, nego o Norveškoj: .

— Bili ste u Norveškoj?

— Da.

— Otprilike kada?

— Travanj—lipanj 1943.

— U svojstvu?

— Imao sam naređenje da inspiciram **aerodrome u sjevernoj Norveškoj** i u Finskoj.

— Optuženi je stari vojnik, ugledni Nijemac, poznat general. Vjerujem da dobro poznaje organizaciju njemačke ratne mašine?

Molio bih ga da kaže: **jesu li se Hitlerove, Führerove odluke** uvijek provodile? *

— Svugdje i uvijek.

— Po Hitlerovim naređenjima generali su organizirali operacije, a vojnici su to izvršavali?

— Općenito uzeto, Hitlerovi nalozi su provedeni u djelo. Ipak, u jednom slučaju jedno Hitlerovo naređenje ja nisam proveo u djelo...

— Jedan primjer, optuženi: ako Führer naredi da neko naselje treba uništiti, da li se takva odluka izvršavala u granicama raspoloživih snaga; je li se morala izvršiti?

— Naravno. Bez diskusije. Nego, ja bih htio nešto reći. Jednom jedno takvo naređenje...

— To nas sada ne zanima. Nego, nešto o disciplini njemačke vojske. Da li je disciplina bila slabija nego u prvom ratu?

— Nikako slabija!

— Hoćete reći: ako nije bila čvršća, slabija sigurno nije bila.

— Bila je kao i u prvom ratu. Ali, u ovom ratu je bilo nezadovoljstva, jer se nacistička stranka uplitala u vojna pitanja.

— Načelno: da li je vaša vojska mogla izvoditi akcije kako joj je palo na pamet, ili je morala raditi po danim direktivama?

— Uglavnom, po instrukcijama.

— Da li su komandanti dobivali izvještaje o onom što se dešava u borbi protiv narodnooslobodilačke vojske?

— Dobivali su izvještaje.

— Jesu li ti izvještaji slani dalje višoj komandi. Jeste li vi slali izvještaje?

— Slani su dalje višim komandama.

— Zar je moguće da su paljena sela, mnogo sela, a da neki komandanti o tome nemaju pojma?

— Ako biste mi objasnili: što znači komandant?

— Na primjer: zapovjednik divizije.

— Onda je moguće.

— Pa ako izgori i petnaest sela?

— Moguće, ipak. Prostori su veliki i **ne** možete sve vidjeti iz komandnog mjesta.

— Jeste li imali obavještajne oficire?

— Da.

— Jesu li oni dostavljali izvještaje?

— Da.

— Da li je moguće da komandant Jugoistoka ne zna što se događa na terenu gdje njegovi komandanti divizija izvode operacije?

— Moguće je da ne zna.

— Jesu li obavještajni oficiri odgovornim starješinama dostavljali izvještaje?

— Obavještajni oficir je obično kod komandanta. Sređuje izvještaje primljene iz jedinica. Toliko koliko mu jave, može znati; on nije na položajima.

— Jesu li pri divizijama i armijama postojali obavještajni odsjeci?

— Postojali su.

— Međusobno povezani?

— Da, povezani.

Dr David se tada obratio Löhru:

— Čuli ste optuženog Fortnera? Je li točno to što kaže?

— Pitali ste ga vrlo neprecizno.

— Vi ste jučer, odgovarajući na jedno od pitanja svoga branioca, rekli da nitko iz vaše porodice nije bio u Nacionalsocijalističkoj partiji. Možda ste htjeli da shvatimo da ste bili protivnik nacionalsocijalista?

— Nacionalsocijalizam ima dobre i loše strane. Ja sam vidio lice i naličje.

— Molio bih direktan odgovor: prijatelj ili neprijatelj nacionalsocijalista?

— Neprijatelj nisam bio.

— Znači: prijatelj?

— Ne.

Tada je ustao vojni tužilac:

— Samo nekoliko pitanja, druže predsjedniče. Može?

— Tužilac želi nešto pitati optuženog Lohra?

Ostrić se blago naklonio predsjedniku **vijeća, a sve to vrijeme** ispod oka, gleda Lohra:

— Od kada ste poznavali Göringa?

— Od 1937. godine, prije Anschlusa, kad **sam poslan da** kupim avione u Njemačkoj.

— Vi ste organizirali austrijsku avijaciju?

— Da.

— Po njemačkom uzoru?

— Ne.

Branilac generala Lohra je sve to vrijeme davao znak predsjedniku vijeća. Očito, i on je htio nešto pitati. Dr Gučetić ga je tek sada opazio:

— Izvolite?

— Druže predsjedniče, moje pitanje optuženom Löhru o pripadnosti Nacionalsocijalističkoj stranci pogrešno je shvaćeno. Nisam pitao za njegovo mišljenje o nacionalsocijalistima, već o tome kako je stajao prema rukovodstvu nacionalista, prema Hitleru.

— U redu — kaže predsjednik. Zatim je opet okrenut stolu tužilaštva. — Ima li vojni tužilac pitanja optuženom Fortneru?

— Hvala, imam. Optuženi Fortner je izjavio kako je zdušno radio na »smirivanju strasti« u Bosni. Kojim sredstvima, kako: pismima, savjetima?

Fortner je naglo ustao. Bilo je to pitanje koje mu je odgovaralo. Čak se bio dogovorio s braniocem da ga slično upita. Sad se raspričao:

— Moj prethodnik me upozorio, čim sam došao u Banju Luku, da ću imati teškoća s jednim čovjekom koji strašno tlači srpski živalj i sa svojim ustašama kinji narod. Bio je to Viktor Gutić. Pozvao sam tada toga Gutića i rekao mu da njegov način rada stvara neslogu u narodu. Zaprijetio sam mu: ako tako nastavi, predložiti ću da ga smijene. Pri tome napominjem: on meni nije bio podređen. Tada mi je rekao: gospodine generale, vi nas ne razumijete, ovo je Balkan! Ja sam na to odmah predložio da bude smijenjen. U mnogim sam izvještajima radio na tome i

poslije dugih nastojanja Gutić je smijenjen. Čitava **Banja Luka** mi je bila zahvalna. Onda je došao pukovnik...

Predsjednik vijeća ga je prekinuo:

— Pustite detalje, optuženi. To je suvišno.

Tužilac nastavlja pitanjima:

— Ja sam optuženog pitao: na koji je način smirivao stanovništvo. Da li uklanjanjem nemirnog, nepouzdanog stanovništva?

Fortner je potvrdio kimanjem glave.

— Da li je tim sredstvima želio smirivanje, jer je uklanjao...

— Ja sam pokušao u slučaju Gutića...

— Mislim da optuženi nije razumio pitanje. Prevedite mu: da li je on smirivanje prilika vršio uklanjanjem nemirnog i nepouzdanog stanovništva s terena? Treba li to uklanjanje razumjeti kao ubijanje?

— Ma, ne.

— Odvođenje u logore...

— Ne!

— Jeste li uoči početka operacije »Weiss« oficirima NDH uputili jedno pismo?

— Za to pismo saznao sam iz optužnice. Toga se ne sjećam. Volio bih vidjeti original.

— Mi originala s vašim vlastoručnim potpisom nemamo. Pronašli smo samo prijepis, sačuvan u ustaškim izvorima.

— Mogu li pogledati prijepis. U optužnici je neka rečenica izvučena bez veze...

Tužilac je pročitao pismo: onako kako su ga preveli ustaše. Fortner je to pisao 20. siječnja 1943. godine, prvog dana operacije »Weiss I«:

»Svim hrvatskim časnicima moga komandnog područja.

Gospodo,

Obraćam se u pismu neposredno vama, pošto osjećam da mnogi od vas nisu svjesni velikog značenja naše borbe i velike opasnosti u kojoj se nalazi vaša domovina. O čemu se radi? Radi se, ukratko rečeno, o postojanju ili nepostojanju Hrvatske. Radi se o sreći i nesreći vašeg naroda, vaših porodica, vaših gradova i

sela. Radi se o tome da li će Hrvatska ostati nezavisna, slobodna i ponosna, ili će se poniziti do komunističko-boljševičke pokrajine kojom će upravljati Židovi, u kojoj će zavladatai još veća bijeda od one koja je već do sada prouzrokovana besmislenim ubijanjima, pljačkanjima i otimanjima od strane boljševičkih zločinačkih bandi Staljinovog plaćenika Tita. Mislim da izbor između slobodne i nezavisne Hrvatske u novoj Evropi i opustošene boljševičke pokrajine u službi Staljina ne pada teško. Na vama, gospodo, leži sada glavni teret odgovornosti. Vi ste eksponenti u ovoj borbi i na vašem junaštvu, držanju i shvaćanju mjerit će povijest veličinu hrvatskog naroda.

Šta treba učiniti?

Drugovi hrvatskog časničkog kora,

U prvom svjetskom ratu ubrajale su se hrvatske i bosanske regimente među najbolje uopće. Zašto da to bude danas drugačije? Vaši domobrani i ustaše su tvrdi, hrabri, izdržljivi i skromni, samo su najvećim dijelom prosti ljudi. To znači da oni hoće da od nekoga budu vođeni. Oni s beskrajnim povjerenjem gledaju svoje vođe. Nije čudo što u borbi zataje kad vođe kao prvi počnu da se povlače. Svuda gdje su časnici bili otporni i izdržljivi, njihovi vojnici su se valjano borili. Napominjem samo Teslić, gdje su dijelovi 8. pješadijskog puka, zajedno s borbenim jedinicama njemačke grupe, pod zapovjedništvom komandanta 8. pješadijskog puka pukovnika Mifeke od 8. do 18. siječnja uspješno odbili žestoke i uporne napade jakih komunističkih bandi, uz neznatne vlastite, a velike neprijateljske gubitke. Vaši vojnici žele da budu opskrbljeni. Ako se budete brinuli da oni dobiju pristojnu hranu, topla odijela i dobre cipele, oni će vam skrb vjernošću, izdržljivošću i junaštvom tisuću puta vratiti. Baš u pogledu opskrbe leži tajna njemačke udarne snage. Oficir može pomoćnim sredstvima mnogo dobra učiniti i time mnogo pridonijeti pojačanju udarne snage svoje vojske.

Osim toga, treba iz dosadašnjih borbi uzeti slijedeće pouke:

Gdje god je to moguće, neprijatelja se mora napadati. Napad daje vlastitoj vojsci polet i samopouzdanje, i nanosi manje gubitaka od svakog drugog načina borbe. Gdje god to objektivni

položaj traži, treba prijeći u obranu i obrambena linija ima se braniti do zadnjeg čovjeka i metka... Ja ću ubuduće svakog zapovjednika, koji bez mog pismenog naloga bude zapovjedio izbjegavanje borbe, odnosno naredi povlačenje, pozvati na najveću odgovornost i staviti pred ratni sud...

Drugovi, hrvatski oficiri, uzmite ove retke k srcu...

Za poglavnika i dom spremni!

Heil Hitler!

Fortner.«

— Ja sam to pisao — tiho priznaje general, a tužilac je htio znati:

— Iz osobnih pobuda?

— Da. Pismo je potpuno nevino. >

— Dakle: samo iz osobnih pobuda?

— Da.

— I to je odraz vašeg mišljenja i gledanja na situaciju?

— To je pismo upućeno radi dizanja borbenog duha podređenih mi jedinica... Upućeno je oficirima da shvate smisao i svrhu naše borbe.

— A zar nije izraz tipičnog nacističko-fašističkog nazora?

Fortner nema što odgovoriti.

— Goebbelsov rječnik?

— Ne. Moj!

Tužilac je naprosto cijedio djelić po djelić priznanja, ali sav pritisak je, činilo se, bio uzaludan. Stari hohenzollernski oficir, Hitlerov general, ima vrašku upornost. Ostrić je postavljao čitav niz zamki, ali general se kao jegulja izvlačio. I tužilac, kao i predsjednik vijeća, u zaključnoj rundi ispitivanja optuženog želi dokazati:

- da Fortner svjesno laže, čak vrlo grubo;
- da je Fortner pozivao na zločine i da je naređivao izvršenja zločina.

To nije lako dokazati. General zna, shvaća; optužnica je dovoljno jasna: trebao bi odgovarati za zločine izvršene na terenu gdje su djelovale njegove trupe, ali učinit će sve da to poreče. Nada se: da su nestali svi zločinski dokumenti s njegovim

potpisom, a samo pismo »časničkom koru« da nije dovoljno za osudu. Bilo mu je sumnjivo samo jedno: što ga stalno ispituju da li je potpisao barem jedno naređenje o ubijanju? Nadao se da dokumenta nemaju. Mislio je o tome, procjenjujući što bi još tužilac mogao izvući iz svojih fascikla i uopće nije reagirao kad je Ostrić govorio:

— Jučer je izjavio da je zarobljenike mogao dati saslušati i odmah strijeljati, ali da to nije učinio jer je partizane smatrao neprijateljem prema kojem treba postupati po međunarodnom ratnom pravu.

Tišina u sudnici prenu Fortnera iz razmišljanja. Kao da nije čuo što je potpukovnik Ostrić govorio, ali stječe se dojam da nema što kazati. Tužiocu je to bilo dovoljno. Ne inzistira. Poluglasno kaže: »Znamo mi dobro njegove nazore!«, ali prevodilac je i to revnosno preveo Fortneru, koji je ovoga puta htio nešto reći. Ostrić ga je pretekao:

— Optuženi je sudjelovao u operaciji »Weiss«. Je li vas general Lüters prije ofenzive pozvao na sastanak?

— Ne sjećam se.

— Da li ste od Lütersa ili nekog drugog primili naređenje o postupku sa zarobljenim partizanima?

— Ne mogu se sjetiti.

— Jeste li vi izdali neko naređenje u vezi s tim?

— Da se zarobljenici imaju saslušati i uputiti u sarajevsku kasarnu Aleksandar.

Tužilac izlazi iza svoga stola. Sasvim je prišao optuženom generalu, koji težinu tijela premješta s noge na nogu. Ostrić cijelo vrijeme drži u rukama dvadesetak listova strojem ispisanih dokumenata, ali se ne može s Fortnerovog mjesta vidjeti jesu li na njemačkom jeziku i s kakvim su pečatima, s čijim potpisima. Potpukovnik i optuženi general stajali su sada jedan nasuprot drugome, ispred vijeća, uz stol prevodilaca. Ostrić je ovoga puta ugodno uljudan:

— On je stari vojnik, optuženi Fortner — govori s Fortnerom kao da je riječ o trećem čovjeku: — Snažna ličnost. Energičan čovjek. Takvim nam se predstavlja sve vrijeme — odjednom se

Ostrićev glas izmijenio, ovoga puta tih, ali prožet prijetnjom: — Jeste li, optuženi, imali autoritet da svojim podređenima nametnete izvršenje svojih naređenja?

— To se razumije samo po sebi — odlučno kaže Fortner ne sluteći da je Ostrićevo pitanje jedna od stupica. Pitanje je put a dokaz: vojnici su morali izvršavati zločin koji im naređuje nepopustljivi general. No vojni tužilac to ne kaže. Još pita:

— Kako biste postupali kad podređeni ne bi izvršio vaše naređenje?

— Išao bi pred ratni sud.

— Jučer ste ovdje branili čast njemačkog vojnika. Očito, držite do tog vojnika, pa dakle i do sebe. Tako častan, biste li ipak mogli svjesno reći neistinu?

— Ne. Nikada! — odlučan je generalov glas.

Tužilac se okrenuo prema svome stolu i na nj odložio listove iz ruku. Zakopčava dugme na bluzi, a onda ponovo zakorači prema optuženom:

— Posljednji put vas pitam: da li ste u ofenzivi »Weiss« svojim podređenim trupama izdali neko naređenje o postupku prema zarobljenicima i civilnom stanovništvu?

— Ne mogu se sjetiti. >

— Ranije ste uporno tvrdili da niste!

Tada je predsjednik vijeća intervenirao:

— Optuženi je to rekao u vezi s izvršavanjem zločina.

Fortner je u taj mah bio gotovo siguran: nema nikakvog dokumenta. Ponavlja kako je naredio da se zarobljenike ispita i pošalje u sarajevsku kasarnu. Dok je to govorio, tužilac se vratio za svoj stol. Ponovo zbuñuje Fortnera: uzima iz fascikla neke listove:

— A niste tražili da se zarobljenike grupira: nešto za zamjenu, više za odmazdu?

Fortner je već zaustio da i to porekne, ali se u zadnji čas predomisli: nije dobro sve nijekati, bolje je ne sjećati se.

— Ima, optuženi, dokaz. Želite li zaista da vas podsjetim?

— Molim — s mnogo nesigurnosti šapće Fortner. Čini se da

ga je obhrvala mučna pomisao: zar ipak imaju nešto napisano, nešto njegovo?

Ostrić je već išao prema sudačkom stolu. Dr Gučetiću pruža dva žućkasta lista papira. Iz optuženičke klupe može se vidjeti da je to neki dopis starijeg datuma. Dr Gučetić je samo bacio pogled na listove, i vraća ih vojnom tužiocu uz gotovo nezainteresirano odobrenje:

— Pokažite optuženom!

Ostrić se nagnuo prema Fortneru:

— Pogledajte, je li ovo vaše naređenje, generale?

Mišić ispod lijeve jagodice šezdesettrogodišnjeg generala nervozno zaigra. Oznojili mu se dlanovi, suhi inače i preosjetljivi, kao suhi listovi. Htjede sjesti, to mu je već otprije dopušteno. Već je zakoračio prema klupi, a onda odustade. Dvorana se stišala, napregnuta u pažnji. Tužilac pušta da uzbuđenje raste, a onda tu napetost naglo siječe:

— Ovo je naređenje 718. pješadijske divizije. Odjel Ia, što znači: operativno odjeljenje. Povjerljivo, broj 135/43. Tako je to zavedeno u dokumentima 718. divizije. Potpisan je optuženi, onda general-lajtnant i komandant 718. divizije. Evo što piše:

»Zapovjednik njemačkih trupa u Hrvatskoj zapovijedio je 12. siječnja 1943. godine sljedeće:

Na području Hrvatske« — Ostrić na to dodaje: Ovdje se, znate, misli na njemačku tvorevinu, takozvanu Nezavisnu državu Hrvatsku! »vrijede sljedeće smjernice:

Prvo, opravdana je svaka mjera potrebna za sigurnost jedinice, kao i ona što može poslužiti za smirivanje zemlje.

(...)

Treće, nitko ne smije biti pozvan na odgovornost zbog njegovog prestrogog postupka.

Četvrto, postupak sa stanovništvom: svakog tko sudjeluje ili je sudjelovao u borbi protiv zaštitnih četa ili hrvatske države objestiti ili strijeljati. Tako treba postupiti i prema svim strancima, to jest prema svima zatečenim u tuđem mjestu, kao i prema svima zatečenim na bojištu. Vođe zadržati kod divizije radi zamjene, a ostale zadržati za strijeljanje kao mjeru odmazde. Ostali, za oružje

sposobni muškarci, od 15 godina naviše, ima da se otpreme u posebne sabirne logore...

Peto, naselja: ona teško pristupačna, kao i sva mjesta za koja je utvrđeno da su partizanska uporišta, ili da su podesna za partizanska uporišta, kao i špilje i barake, razoriti. Tako postupiti sa svim mjestima iz kojih je pucano. Bit će razorena i ona naselja koja za to odredi kao mjeru odmazde komandant divizije.

(...)

Sedmo, svakome mora biti jasno, da se samo najstrožim mjerama može uspostaviti konačni mir i red i da se samo najrigoroznijim postupcima mogu spriječiti dalji gubici naših jedinica, kao i dijela zaista nedužnog stanovništva.«

— To je ono što Fortner prenosi kao naređenje pretpostavljenog. Tom Liitersovom naređenju je dodao svoje upute, kratko i jasno:

»Zadatak divizije: ponovo se najstrože upozorava da će svatko tko energično postupa i postigne uspjeh naći u meni zaštitnika, a časnici i vojnici koji bi kukavičlukom, neodlučnošću ili nemarom prouzrokovali hrvatskoj državi, njemačkim ili hrvatskim četama štetu ili nepovoljnost, bit će od mene pozvani na bezobzirnu odgovornost, stavljeni pred ratni sud i suđeni neovisno o činu, staležu i porijeklu, bez samilosti.«

— Tako je pisao optuženi Fortner. Tekst sam pročitao iz ondašnjeg domobranskog prijevoda. Na dokumentu piše: Za točnost prijevoda: nadsatnik Bernhard, i evo njegovog osobnog potpisa. Zatim: glavar stožera glavnostožerni bojnik Mesarov, i on osobno potpisan.

Sudeći po imenima, bilo je to Fortnerovo naređenje upućeno domobranskom 2. brdskom zdrugu, koji je bio potčinjen komandantu 718. divizije.

Tužilac je slavodobitno stajao uz Fortnera:

— Mogu konstatirati da je ovo naređenje generala Lütersa, odnosno generala Fortnera, potpuno u suglasnosti s pismom Glaise-Horstenau. To pismo je sudu poznato. Podsjećam samo na ovaj podatak iz toga pisma:

»Zarobljenici određeni za razmjenu, ukupno oko 150 istaknutih ličnosti, i 300 zarobljenika određenih za represalije, ostaju pod nadzorom vojnog zapovjednika. Koji nisu sumnjivi, a pogodni su za rad u Njemačkoj, bit će poslani transportima u posebni logor u Osijeku. Koji su sudjelovali u borbi, imaju biti strijeljani ili obješeni...«

Dvorana gotovo da i ne diše, sluša Ostrića:

— Prema tome, između ustaša, na koje je optuženi pokušao prevaliti svu krivicu, i njemačkog vojnika, koji se fotografira s cigaretom u ustima, nasmijan, nad svojom žrtvom, ili jednog njemačkog generala, komandanta, koji naređuje da se naselja razore, da se sve opljačka, da se ljude pobije — nema nikakve razlike.

Ostrić se jedva vidljivo naklonio sudu i sjeda za svoj stol. Dr Gozde Gučetić predaje optuženog obrani. Branitelj po dužnosti malo ima nade za optuženog generala, ali ipak pokušava otkriti barem neke napatke za iole povoljni ishod. Moli optuženog da se sjeti: je li na Kozari i Prijedoru bilo više akcija i da li je on svaki put bio tamo?

— Kad je 1942. godine bila velika akcija protiv Kozare, bio sam u Sarajevu.

Dr Gučetić pomalo nervozan intervenira:

— Pustite drugu ofenzivu na Kozari, za to niti niste optuženi.

Obrana želi znati: da li je optuženi od ustaša redovno dobivao izvještaje o toku operacija?

— Nije, kaže optuženi.

— A bi li optuženi mogao navesti neki konkretniji primjer da potkrijepi tvrdnju kako domobrani i ustaše nisu sudski i disciplinski bili odgovorni njemu, Fortneru?

— Ne mogu navesti neki poseban slučaj. Ali moglo bi se to vidjeti iz mojih izvještaja slatih u Zagreb. U tim pismima sam predlagao da povuku Francetića iz moga područja. Feldžandarmerija me obavještavala o tome kako Francetić unosi nemir u ova područja. Konačno, uspjelo mi je da Francetić bude uklonjen iz Bosne.

Francetić je baš tada u vrijeme kad ga je Fortner navodno optuživao (a zapravo, iz sačuvanih dokumenata se vidi da mu je davao najviše ocjene), dobio najviši ustaški čin, zapravo ustaško zvanje — postao je pukovnik, a u Bosni je sve do svoje smrti, do prosinca 1942. godine, sudjelovao, neposredno potčinjen Fortneru, u svim operacijama 718. divizije.

Fortner se sada raspričao o odnosima s ustašama: bolje je govoriti o svemu drugome, samo da se ne vraća na dokument koji je čitao potpukovnik Ostrić. Zato je starom generalu dobrodošlo braniteljevo pitanje. Optuženi se već poradovao da je ispitivanje o naređenju od 12. siječnja zaključeno, kad mu se, namršten ovoga puta, obrati predsjednik sudskog vijeća:

— Optuženi Fortner se nije izjasnio o ovome dokumentu — digao je visoko dva lista Fortnerovog naređenja 718. diviziji za učešće u operaciji »Weiss«: — Odavde se vidi da nije točno ono što je optuženi izjavljivao. Odavde se vidi da je s partizanima trebalo postupati kao s pripadnicima neregularnih trupa: strijeljati ih na licu mjesta. Isto tako je trebalo postupati i sa stanovništvom. Kuće je trebalo spaliti, i one iz kojih je pucano, i one koje bi tek možda mogle poslužiti partizanima. Što optuženi kaže na sve ovo?

— To sam naređenje primio od više instance...

— I proveo dalje?

— To mi je bila dužnost.

— Treba li onda da se optuženi čudi što su se njegove trupe ponašale onako kako kažu svjedoci u pročitanim iskazima?

— Iskazi svjedoka se odnose na period prije pisanja ovog naređenja, mnogo prije.

— Ako se s partizanima 1943. postupalo kao sa slobodnim stijelcima, nije li logično da su postupci prije toga bili isto takvi, ako ne i rigorozniji?

Odnos prema zarobljenim partizanima počinje se unekoliko mijenjati poslije bitke na Sutjesci. Na osnovi jedne Hitlerove upute, postupak koji je važio do kraja srpnja 1943. godine (»svi zarobljeni banditi treba da budu strijeljani, a sumnjivi uhapšeni«, pri čemu su banditima smatrani i oni »koji bez jačeg razloga lutaju oko naselja«) ukida se; od tada »bandite ne treba strijeljati, već se

prema njima odnositi kao prema ratnim zarobljenicima... da se dobije radna snaga, da se banditima da poticaj da prebjegavaju i da se može suprotstaviti neprijateljskoj propagandi o tome kako Nijemci sve strijeljaju«. No, na sudu se o tome naređenju nije govorilo; dokument je tek kasnije dobiven iz američkih arhiva. Dr Gučetić je 7. veljače 1947. godine htio da optuženi konačno shvati:

— Ovaj dokument — pokazivao je naređenje generala Fortnera od 12. siječnja 1943. — uvjerljivo pobija vašu obranu. Optuženi je, na primjer, izričito izjavio, i to je u nekoliko navrata tvrdio, kako nikad nije osobno izdao, a niti provodio naređenja više komande za strijeljanje partizana i civilnog stanovništva. Ima li optuženi potrebe da se izjasni o ovome?

— Ja jesam primao naređenja takve vrste, ali ih nisam provodio. Da znate samo što je sve bilo naređivano! Primio sam, na primjer, 1942. godine jedno tajno Hitlerovo naređenje — očito, Fortner se »sjetio« Hitlerove upute koju je feldmaršal Wilhelm Keitel, šef štaba Vrhovne komande oružanih snaga, uputio 16. prosinca 1942 — i to je naređenje otprilike određivalo: Partizani i slobodni strijelci na Balkanu i na južnom dijelu istočne fronte toliko su brojčano narasli da je naše daljnje uspješno ratovanje dovedeno u pitanje. Zato naređujem još jedanput da sva civilna lica, zatečena s oružjem na bojnopolju, treba strijeljati po kratkom postupku, a svakog rukovodioca koji ne izvrši ovo naređenje uzet ću na odgovornost i kazniti svim meni raspoloživim sredstvima... "

— Primili ste, znači, takvo naređenje?

— Da.

— Postupak vaših jedinica bio je potpuno u skladu s tim naređenjem Adolfa Hitlera, kao što je u skladu i s naređenjem Rudolfa Liitersa.

— Vidite, pozvao sam svoja dva komandanta puka...

— Nije to važno. Treba da odgovorite: jeste li ovo naređenje proveli?

— Baš sam o tome htio... Kazao sam svojim komandatima pukova da je naređenje došlo s mjesta gdje prilike na Balkanu nisu poznate. Ovdje svi ratuju u građanskom odijelu.

⁵¹*j<*

— Da utvrdimo: je li optuženi proveo Lütersovo naređenje?

— To mi je bilo naređeno.

— I Hitlerove upute također su vam prenesene kao naređenja... No, pustimo sad to. Vi ste rekli što ste imali kazati. Nego, u vezi s tim dokumentom potrebno je očitovanje optuženog Löhra. Kad je optuženi Lohr imao sastanak s Lütersom u Zagrebu?

— Početkom siječnja — Lohr nije rekao precizno datum. Da je on utvrđivao »postupak prema stanovništvu«, vidi se i po već spominjanom pismu generala Glaisea od 4. siječnja, a i iz talijanskog naređenja za operaciju »Weiss«. Načelnik talijanske vrhovne komande Ugo Cavaliere je poslije rimskih dogovora s Löhrom pisao da će se »držanje prema stanovništvu morati karakterizirati velikom strogošću« i da će »način postupanja trebati u pojedinim slučajevima uskladiti s postupkom njemačkih trupa«. Bez mnogih bitnih dokumenata, zadovoljan što je pribavljen i taj jedan (Lütersovo naređenje preneseno trupama preko Fortnera), predsjednik sudskog vijeća pokušava utvrditi vezu Lohra s ovim stavovima:

— Dokument je pisan 12. siječnja, znači poslije vašeg sastanka s Lütersom?

Potpukovnik Ostrić, iako zna da će kapetan dr Gozze Gučetić oštro protestirati, dobacuje:

— Ne 12, nego 18. siječnja.

— Vojni tužilac nema riječ, a osim toga: zaista se radi o 12. siječnju. Divizija je svoje naređenje trupama uputila 18. siječnja — sve divizije Lütersovog korpusa »Kroatia« su 18. siječnja uputile naređenje trupama za ofenzivu. General Phlebs je, na primjer, toga dana, određujući pravce nadiranja svojim pukovima, pod točkom 9 pisao: »Pri pročešljanju predjela kroz koje jedinice prolaze, bezobzirno zarobljavati muško stanovništvo sposobno za oružje, a sve zatečene s oružjem u ruci strijeljati po kratkom postupku«. Dr Gozze Gučetić dugo gleda optuženog Lohra, a bivši komandant bivšeg Jugoistoka, još jak nad sobom i sposoban da se u svakoj prilici kontrolira, očekuje pitanje baš onako kako je i postavljeno: — Da li je moguće da Hitler naređuje zločine, i

Liiters to isto naređuje, i Fortner to prenosi potčinjenima, a samo Lohr naređuje nešto suprotno svemu tome?

— Moguće je, jer tako se dogodilo — uporan je optuženi.

— Možda optuženi nije razumio što piše u pročitanim dokumentu?

— Razumio sam sve.

— Da li je optuženom jasno da su njegovi komandanti u operacijama »Weiss jedan« i »Weiss dva«, kao i u operaciji »Schwarz« postupali po ovom naređenju?

— Svakako, ovaj dokument je slobodno tumačen.

— Je li ovdje rečeno: strijeljati svakog uhvaćenog?

— Da.

— Kaže li se da nitko ne može biti pozvan na odgovornost zbog prestrogog postupka?

— Razumio sam ovaj dokument. To su direktive generala Lüttersa.

— Je li moguće da je vaš stav, da su vaša naređenja bila potpuno suprotna?

— Nevjerojatno je, ali je bilo tako. Molio bih da razjasnim — traži i žustro govori prije nego što mu Gučetić išta stiže odgovoriti: — Prema Hitlerovoj uputi došlo je naređenje Vrhovne komande njemačke vojske: prikupiti što više zarobljenika. To sam prenio Lüttersu u Zagrebu. Ali, kako se vidi, kada sam ja odletio u Solun, opet su se vratili na staro naređenje Hitlera, jer je bila praksa da se Hitlerova naređenja nikad ne suspendiraju.

— Vi ste pet mjeseci rukovodili tim operacijama?

— Kazao sam...

— Bili ste zainteresirani za uspjeh?

— Jesam.

— I svakodnevno ste primali izvještaje?

— Jesam.

— A ipak, sve to vrijeme niste mogli zapaziti **da** se postupa suprotno vašem naređenju?

— Već nekoliko puta sam rekao da sam primao samo taktičke izvještaje.

— Ali već smo, optuženi, utvrdili da ste bili u Donjem Vakufu, u Petrinji, u Konjicu, u Livnu, i utvrdili smo da ste tamo imali kontakta s trupama.

— Imao sam kontakt s jedinicama samo u Donjem Vakufu.

— Pa barem ste tada morali vidjeti situaciju na terenu?

— Vidio sam da je Donji Vakuf potpuno razoren.

— Je li vjerojatno da optuženi, kao vrhovni komandant, čitavih pet mjeseci ne zna kako teku operacije?

— Znao sam kako teku operacije. A pod tim se ne podrazumijeva spaljivanje sela.

— Ne čini li vam se, optuženi, da je njemačka vojna sila ipak shvatila operacije i kao spaljivanje sela?

— Svakako, ali bez moga znanja. Nije bilo moguće sve znati u Solunu...

— Optuženi je, kako reče, početkom siječnja održao konferenciju s njemu potčinjenim generalom Lütersonom u Zagrebu. Dva-tri dana iza toga Lüterson izdaje pročitano naređenje. Optuženi kaže: veoma je zainteresiran za rukovođenje operacijama »Weiss I«, »Weiss II« i »Schwarz«, veoma mu je važno kakve su trupe, obilazi trupe, dogovora se o akcijama, a onda kaže: ono što se događalo, ostalo mu je nepoznato. Zar je to vjerojatno?

— Lüterson se držao mojih uputa izdajući naređenje za operacije. Jedino gdje se nije držao mog operacijskog naređenja, to je onda kada nije zatvorio obruč.

Ispitivanjem Lohra prijepodne 7. veljače zaključeno je i ispitivanje drugooptuženog general-lajtnanta Fortnera.